בס"ד

"ערכה של ההתבדלות"

מתוך "ליקוטי שמואל"

מלקט ועורך ש. אייזיקוביץ

eisikovits1@gmail.com

ערכה של ההתבדלות

אליהו לוי

חג החנוכה מלמד אותנו שיעור חשוב על ערכה של ההתבדלות. מאבק היהודים ביוונים בימים ההם לא היה למניעת השפעה תרבותית, אלא לשמירת תודעת הייחוד של ישראל. המסר שעלינו לקחת מחנוכה בזמן הזה אינו לחפש את ההבדלה המהותית ביננו לבין תרבות יוון, אלא לשמור את הווייתנו ממגע יד זרים. פך השמן היהודי צריך להיות טהור, כי ההבדלה היא ערך בפני עצמו.

כל בוגר ישיבה יזכור בוודאי את דרשותיו הנלהבות של המשגיח על אודות "תרבות יוון" – תרבות יוון של "בימים ההם", ויתרה-מזו תרבות יוון של "בזמן הזה". תרבות יוון מוצגת באותן שיחות בתור איום תמידי על פך השמן הטהור, שצורתו כיום לימוד התורה בישיבות. במוסדות החינוך התורניים המלחמה ביוונים מעולם לא הסתיימה, ובכל דור ודור שוקדים המחנכים להסביר את הפער בין עם ישראל לבין תרבות יוון, ואת צו השעה להמשיך את מלחמת הקודש נגד אותה תרבות קלוקלת.

באשר להגדרת הפער עצמו – ההבחנה בין תורת ישראל לבין תרבות יוון – נדמה שפנים רבות לה, איש איש לפי דרכו. יש אומרים כי מהות ישראל היא רוח, ואילו יוון מייצגת את החומר. אחרים מסבירים כי ישראל היא פנים, ואילו יוון מסמלת את החוץ. כך ישנן דרכים נוספות: ישראל היא אחדות ויוון ריבוי; יוון הטבע וישראל מעליו; ישראל אמונה ויוון מדע; ישראל תוכן ויוון קישוטים ריקים; וכן הלאה דיכוטומיות שונות, המבקשות כל אחת בתורה לעמוד על המאפיין המובהק המבדיל בין שני העולמות. לכולן ראיות טובות: אם יוון היא הגוף, הרי האולימפיאדה, הרי הפיסול, הרי זורקי הדיסקוס והוללי דיוניסוס; ואם יוון היא החכמה חסרת הא-ל, הרי הפילוסופיה והרי הסופיסטים והאפיקוראיים.

במאמר זה אבקש לדון בתופעה זו: תופעת ההבחנות המהותיות בין ישראל ליוון. השאלה שארצה לשאול אינה מהו ההבדל המהותי בין אתונה לירושלים, בין מורשת יוון למורשת ישראל. השאלה שאשאל היא "שאלת מטא": מהו הערך בעיסוק בהבדלים בין ישראל ויוון? חג החנוכה תובע את ההבחנה בין ישראל ליוון, ולא לחינם עוסקות בכך דרשות הזמן. אך השאלה היא: מהו ערכן? תשובה מקובלת לשאלה זו מציעה ערך מדעי. הדרשות על

ההבדלה בין ישראל ליוון עוזרות לנו להבין את המהות היסודית של תורת ישראל, ומלמדות אותנו מי אנחנו. גישה זו מעוררת ביקורת על חוסר הדיוק ההיסטורי של אותן הבחנות, ועל ההצגה החלקית והלקויה של התרבות היוונית והיהודית כאחד.

במאמר זה ברצוני "להציל" את דרשות החנוכה. אשלול את האפשרות שערכו של השיח על ההבדלים בין ישראל ליוון הוא מדעי לבד. תמורת גישה זו, אציע פרשנות הרואה בשיח זה ערך חינוכי. ההבחנה בין תרבות ישראל למה שאינו תרבות ישראל משרתת את ערך ההתבדלות. עיקרון ההתבדלות מגולם בחג החנוכה, והוא יוצר שיח חינוכי המקבל פנים חדשות בכל דור ודור. חג החנוכה עוזר אפוא למחנך לטפח בחניכיו את ההתבדלות, כאשר המסר העיקרי הוא ההתבדלות עצמה, ולא תוכן ערכי מסוים.

בין ישראל ליוון

הניסיון להגדיר את ההבחנה בין ישראל ליוון הוא עיסוק עתיק יומין. גדולי ההוגים שנחשפו לספרות היוונית והיהודית כבר בעת העתיקה ניסו לאפיין את ההבדלים בין המסורות. עצם העובדה של קיום הבדלים זועקת וגלויה לעין. הקאנון היווני – ספרי הפילוסופיה, האפוסים ההומריים, המחזות הגדולים וספרי ההיסטוריה – שונה מאד מהתנ"ך היהודי. על אף הגיוון הפנימי בתוך כל אחד מהקאנונים, די בפגישה קצרה עם שני האוספים כדי לזהות שספרי התנ"ך הם כולם אחים ודודנים, וגם הקאנון היווני הוא סאגה משפחתית סבוכה, אולם בין השנים אין קשר משפחתי. הם פשוט לא דומים. ירמיהו אינו אפלטון, מלכים אינו הומרוס. מה בדיוק ההבדל? ובכן, זו השאלה.

הוגים גדולים לאורך השנים, כאלה שנחשפו לשני העולמות, עסקו רבות בשאלה זו. בעולם העתיק היא העסיקה את פילון, את יוספוס ואת אוגוסטינוס. מאוחר יותר, בימי הביניים, הייתה זו שאלה שהגדירה מחנות שונים בנצרות, באסלאם, וכמובן ביהדות. הזרם הרציונליסטי, שמייצגו הבולט ביהדות הוא הרמב"ם (ולהבדיל, תומאס מאקווינס בנצרות ואבן-רושד באסלאם), התאמץ ליישב את הסתירות, לכאורה, בין התנ"ך לבין הפילוסופיה היוונית. אחרים ראו טעם לפגם או אפילו התייוונות בייבוא האריסטוטלי למסורת ישראל, וסברו כי רק הריחוק המוחלט מחקירה פילוסופית-רציונלית הוא המגדיר של מסורת התנ"ך

הנאמנה. בתקופת הרנסנאס שוב התעורר העיסוק במורשת ההלניסטית של יוון ורומא, לצד עיסוק מחודש בתנ"ך שהביאה תקופת הרפורמציה בנצרות. המפגש המחודש עם גיבורי התרבות היוונית ועם גיבורי התנ"ך הצית את הדמיון של אנשי התרבות באירופה, ועורר אותם לברר את המסרים שהם ירשו מכל אחת מהמסורות. האמנות החדשה נתנה ייצוג הולם לדמויות של שתיהן, דמותו של דוד נפגשת בהרקולס, יונתן באכילס, משה בפריקלס, וכן הלאה. באותו הזמן זרחה בעולם היהודי שמשו של המהר"ל מפראג, שהקדיש ספר מיוחד לבירור שאלת ההבחנה בין חכמת ישראל לחכמת יוון. גם בעת החדשה לא נס ליחה של שאלה זו, וההבחנה בין ירושלים לבין אתונה, בין א-לוהי אברהם לבין אלוהי אריסטו, ממשיכה להעסיק פילוסופים ואמנים, יהודים ושאינם, עד היום הזה.

למרות ההגות המקורית הרבה שצמחה מן המפגש בין אוצרות הרוח היוונים למסורת ישראל, עדיין, נותרת השאלה: האם יש טעם לעסוק בהבחנה ביניהם? ההבדלים בין המסורות אכן קיימים, אך האם יש טעם לנסות לייצר דיכוטומיה ביניהם? מבחינה הגותית, דומני שהיצמדות להבחנה דיכוטומית אחת, מתוחכמת ככל שתהא, בהכרח תשטיח את שתי המסורות כאחת. דיכוטומיות, הבחנות קוטביות, אינן יכולות ללכוד דבר כה מורכב כמו הבדל בין תרבויות. אם נאמר למשל שיוון מייצגת את הגוף ואילו ישראל את הרוח, הרי שנשלול בכך את הרוח מיוון ואת הגוף מישראל. ברור שלישראל יש גוף, וברור גם שליוון יש רוח. נוכל כמובן להתאמץ ולומר כי גוף ישראל הוא רוחני יותר ורוחה של יוון גשמית יותר, אבל זו שוב תהא השטחה. כך יעלה גם אם נאמר שישראל מעל הטבע ואילו שאר האומות הם הטבע עצמו, או אם שישראל הפנים ויוון החוץ. חלוקות אלו, גם כאשר הן נוגעות בנקודה מעמיקה, מכריחות אותנו לצמצם תרבות שלמה לתוך מקטע צר ומסוים.

יתרה מזאת, הצמצום לתוך קטגוריות סגורות מזמין ביקורת. מול טענה לפיה היהדות, לעומת תרבות יוון, אינה מחשיבה את הגוף, ניתן לטעון שאמרת הרמב"ם הידוע "חוש המישוש חרפה הוא לנו" לקוחה דווקא מאריסטו, ואילו ביהדות, בניגוד למשל לנצרות, יש כבוד רב לגוף. אם נטען שהיהדות מתבטאת במעשה לעומת היוונים העוסקים בסמליות (כדברי מנדלסון), הרי שאנו מוציאים מחוץ לגבול ישראל את כל חכמי הקבלה. ועולה

השאלה, מה הטעם בסלקציה זו? מה אנחנו מרוויחים מכך? האם אנחנו רוצים לטהר את ארון הספרים היהודי מספרי הרמב"ם או מספרי האר"י?

אחת ההגדרות של תרבות או של ציוויליזציה היא ארגון מסוים של כל היבטי החיים. בתרבות מפותחת יש היבטים של גוף והיבטים של רוח, היבטים של אומנות חומרית והיבטים של אמנות נעלה. יש בה מוסדות דת, משפט ושלטון. הדיכוטומיות השונות מחלקות את העולם לשניים – חצי אחד שייך לתרבות אחת, והחצי השני לאחרת. אך תרבויות שונות אינן חלקים של פאזל אחד גדול. ההבדלים ביניהם הם הבדלי סגנון ולא חלוקת תפקידים. כל תרבות היא מיקרו-קוסמוס המכיל את כל מרכיבי החיים. הבדלים בין תרבויות הם ניואנסים. לכל תרבות דרך משלה לבטא את קיום הגוף, כמו דרך משלה להביע את יסוד הרוח. גם ביהדות וגם אצל היוונים ניתן למצוא צדדים מיסטיים וצדדים שכלתניים, צדדים יותר גופניים וצדדים יותר רוחניים.

יש אמנם תרומות מובהקות שכל אחת מהמסורות תרמה לעולם. איננו מוצאים תיאטרון יהודי עתיק וגם לא דיאלוגים נבואיים. לא נמצא מתמטיקה יהודית בתלמוד ובתנ"ך, ולא היסטוריית ייעוד יוונית. אבל האם זה אומר שיהודים אינם יכולים לעסוק ביצירת מתמטיקה או תאטרון? הגאון מווילנא הרי כתב ספר במתמטיקה, והרמח"ל כתב מחזות לתיאטרון. כיוצא בו, העולם ההלניסטי אימץ לעצמו את ספר תורת היהודים ואת רוח הנבואה והייעוד דרך תיווכם של הנוצרים. הנטיות האנושיות אשר הובילו להישגים תרבותיים עתיקים, אם של היהדות ואם, להבדיל, של יוון, אינן רכושם הבלעדי של קבוצה מסוימת. כל מי שיתעקש לעמוד על ההבדלים בסגנון דיכוטומי בהכרח מצמצם את אוצרות הרוח של המסורת שלו עצמו.

אם נכונים דברינו חוזרת ועולה השאלה: מה התועלת בעיסוק בהבחנה בין ישראל ליוון? אם עיסוק זה מוליד הגות מקורית, כמו ספרו של המהר"ל, או להבדיל, הגותו של ניטשה, הרי שיש בכך תועלת. כאמור, המפגש בין רוח ישראל לעולם התוכן היווני היה תמיד מפרה מאד. אולם, אם כל מה שאנו מקבלים מההבחנה בין ישראל ליוון הוא דיכוטומיות שטחיות, שמא אין בכך תועלת? כדי לענות על שאלה זו ארצה לבחון תחלה כיצד פרשו חז"ל את המאבק ביוונים.

המבדיל בין קודש לחול

כאשר מעיינים בספרות חז"ל קשה למצוא אזכור של מאבק ביוונים כדי למנוע את השפעת תרבותם. בנוסח "על הניסים" אנו אומרים כי באותם ימים עמדה מלכות יוון הרשעה על עם ישראל "להשכיחם תורתך ולהעבירם מחוקי רצונך". כיצד ביקשו היוונים להשכיח מישראל את התורה ולהעביר אותם מחוקיו יתברך? על כך ישנם כמה מקורות. בסוגיה המרכזית של דיני חנוכה בתלמוד הבבלי אנו למדים שהיוונים נכנסו לבית המקדש וטימאו את השמן שבו (שבת כא, ב). באופן דומה, במסכת מידות (ב, ג) מספרת המשנה על פרצות שפרצו היוונים בהיכל. במדרש רבה מוזכר כי מלכות יוון החשיכה את עיניהם של ישראל בכך "שהייתה אומרת: כתבו לכם על קרן השור אין לכם חלק בא-לוהי ישראל" (בראשית רבה ב, ד). במגילת אנטיוכוס מסופר כי אנטיוכוס גזר על השבת, החודש והמילה.

וכך נאמר שם:

ויען [אנטיוכוס] ויאמר לשריו: הלא ידעתם כי יש עַם היהודים אשר בירושלים בינינו. לאלהינו אינם מקריבים, ודתינו אינם עושים, ודתי המלך עוזבים לעשות דתם... עתה בואו ונעלה עליהם, ונבטל מהם הברית אשר כורת להם: שבת ראש חודש ומילה.

ניתן לראות שאף אחת מגזירות ופעולות אלו אינה מכילה התנגדות לתוכן תרבותי ספציפי (פרט אולי לשבת) וגם לא כפייה תרבותית מסוג זה או אחר. הדברים אליהם נתפסו היוונים לפי דברי חז"ל הם סמליים. הם רצו לבטל מהם את "הברית אשר כורת להם" המבדילה אותם מהאומות. השבת היא אות לבחירת ישראל, המילה היא אות ברית, וכמובן, מנין החודשים הייחודי לישראל .כיוצא בו, מלכות יוון הייתה אומרת: "כתבו לכם על קרן השור: אין לכם חלק בא-לוהי ישראל" (חז"ל לא אומרים שהיא גזרה על ישראל, אלא ש"הייתה אומרת"). היא ביקשה לטשטש את ההזדהות המיוחדת של ישראל עם א-לוהים שהוא בלעדי להם. הכתיבה על קרן השור, באופן מוחצן, וההודעה "שאין לכם חלק", מצהירות על ניתוק ולא על כפירה. במילים אחרות, היוונים נאבקו ברעיון של הבדלת ישראל. לפי המשתמע מחז"ל לא היה אכפת להם שישראל ימשיכו לשמור על מצוותיהם ולהחזיק באמונותיהם. הם אפילו לא כפו אותם להתגייס לצבא, לשחק כדורגל או ללכת לקולנוע. הם

פשוט רצו שיפסיקו להצהיר על השונות שלהם: שיפסיקו לראות בעצמם מיוחדים; שיפסיקו לראות בעצמם "קדושים."

ההיסטוריונים אכן תמהים על העובדה שאנטיוכוס הרביעי, אשר השתייך לבית סלווקוס ההלניסטי, התנהג בחוסר סובלנות כה מפליג. התרבות ההלניסטית בכללה הייתה ידועה בסובלנות הדתית והתרבותית שלה. בכל השטח העצום של העולם ההלני, מהודו ועד כוש, ניתנה לכל עם ועם רשות לחיות את חייו ולשמור על תרבותו הייחודית. גם המלכים הקודמים לאנטיוכוס הרביעי נהגו בסובלנות עם היהודים והתירו להם להמשיך ולשמור על חוקי אבותיהם. אולם, עיון מדוקדק בגזירות אנטיוכוס מגלה שלא הפריעה לו שמירת המצוות של היהודים, אלא דווקא בדלנותם.

היוונים ההלניסטים היו סינקריטיסטים. הם דגלו בשילוב והטמעה של התרבויות שאיתן באו במגע אל גרסה רחבה של הלניזם. לא רק שהם לא ראו צורך להבדיל את עצמם מהעמים שהם כבשו, אלא אדרבה, הם סברו שהם יכולים לאמץ את מנהגיהם אל קרבם ולהטמיע אותם בתוכם. כך גם ביחס ליהודים. הם לא החרימו את התורה ולא ציוו על שריפתה, אלא להפך, תרגמו אותה ליוונית. כך העולם ההלניסטי יצר פסיפס עצום של עמים ושבטים שאוחדו תחת החיבוק התרבותי העצום של המטריה ההלנית. אותם עמים לא היו צריכים לוותר על כלום בשביל להפוך להלנים. מבחינה תרבותית הם רק הופרו מהחיבור שלהם אל מקור ההשפעה היווני. הם קיבלו אמנות ותיאטרון, משחקים אולימפיים ואדריכלות, פילוסופיה ומדע. מדוע לסרב לכל הדברים הטובים הללו?

כל העמים הסכימו לקבל זאת בשמחה, לצד שמירת מנהגי אבותיהם. כפי הנראה, גם חלק מן היהודים לא סירבו לכך והם הושפעו רבות מתרבות יוון. לא זו בלבד, אלא שאיננו מוצאים כמעט ביקורת ישירה בחז"ל על אימוץ מנהגים יווניים. חז"ל נאבקו בצדוקים ובשאר כתות, ובתקופה יותר מאוחרת, בשלהי מלכות בית חשמונאי, הם גזרו על לימוד חכמת יוונית (כשלא ברור לגמרי במה מדובר: שפה, רטוריקה או תחומים אחרים). אולם, באופן כללי, וביחס לעומקה והיקפה של ההשפעה היוונית בארץ ישראל, חז"ל נמנעים כמעט לחלוטין מגינוי תרבות יוון. במקרים מסוימים הם אפילו מוכנים לשבח את הדברים הטובים בתרבות זו, ומוכנים אף לאימוץ אותם צדדים חיוביים לתוך עצמם.

מה כן עשו? חז"ל גוזרים גזירה על גבי גזירה כדי לשמור על ההתבדלות של ישראל – התבדלות מאומות העולם בכלל, ומיוון בפרט. הם אוסרים לשתות יין עם הגויים, שמא יבואו להתחתן עמם (עבודה זרה לו ב). כדי שלא יבואו לשתות איתם יין הם גוזרים אף שלא לאכול עמם. לפני חגיהם, האלמנט התרבותי המבולל ביותר, הם מזהירים לשמור מרחק מכל זיקה אליהם. שלשה ימים לפני "אידיהם", ולפי דעות מסוימות גם אחרי, אסור לקיים איתם כל משא ומתן (שם, ב א). חז"ל מטמיעים בשומעי לקחם את הרעיון העקרוני והבסיס: אתם שונים; אתם אחרים; אסור לכם להתערב עם הגויים. הדבר החשוב ביותר לחז"ל הוא שהיהודי ישמור על מרחק בטוח של התבדלות תודעתית, שיידע שהוא בן תרבות אחרת, ולכן הוא לא מתחתן איתם ולא חוגג את חגיהם. אדם השומר על ההתבדלות ומתעניין בספרי הומרוס ובספרות יוונית אולי מתבטל מלימוד תורה, אך עיקר מאמצם של חכמים לא נועד כדי למנוע זאת.

במדיניות זו ממשיכים חז"ל את הרעיון העובר כחוט השני לאורך התנ"ך: היהודים הם עם נבחר, שונה, קדוש, ועליהם אפוא להיבדל מן העמים. אברהם אבינו עוזב את ארצו ומולדתו על מנת להקים עם מיוחד, עם ההולך בדרך ה'. מתחילת המסע שלהם לקראת עצמאות נמצאים היהודים במתח נמשך עם הסביבה. הם מופיעים תמיד בתור שונים, זרים. כל העולם מעבר אחד ואברהם מעבר אחר (בראשית רבה מב ח). זו התודעה שאברהם אבינו מנחיל לבניו. עם יציאת מצרים וקבלת התורה אומר הקב"ה לישראל: אני מבדיל אתכם מן העמים .אתם תהיו קדושים ושונים, ועליכם להיזהר לשמור על קדושה זו. אסור לכם לאכול את מה שכולם אוכלים. אתם צריכים לשבות ביום השבת. יש לכם לוח שנה שונה מכולם, ואסור לכם להתחתן עם יושב הארץ או להכיר באלוהיהם. לכל העמים מסביב יש אלוהים משלהם ומנהגים משלהם, אבל אף אחד מהם לא קנאי לייחודיותו כמו ישראל. הנוהג המקובל אצל אחרים הוא שאם הבת מבקשת להתחתן עם בן שבט אחר, יהי כך, ואם הבן רוצה לשאת אישה משבט אחר, מה טוב. הם גם מוכנים להכיר באלים של עמים אחרים, למרות אמונתם שהאל המקומי הוא הטוב או החזק ביותר. אבל היהודים שונים. הם תובעים בלעדיות ושונות.

אם נרצה לבחור את המאפיין המובהק ביותר שהבדיל את היהודים מהתרבות ההלניסטית דאז, הרי שזו מדיניות ההיבדלות. היוונים ההלניסטים, הסובלניים והמכילים, שהפיצו את תרבותם דווקא דרך קבלת האחר, לא יכלו להבין מדוע היהודים כה מתעקשים לשמור על שונותם. יותר ממה שהם, היהודים, סירבו לאמץ את החלקים היפים של תרבות יוון, הם סירבו שתרבות יוון תאמץ אותם. ליוונים אסור להיכנס אל המקדש של היהודים. אסור להם לגעת ביין ובשמן שלהם. היהודים אינם מוכנים לאכול עם היוונים ולהשתתף בחגיהם. במקום להשתתף הם סוגרים את חנויותיהם כמה ימים קודם לכן. כביכול הם באבל. היוונים לא יכלו לשאת את הבדלנות הזו. היא נגדה את תפיסת עולמם, ויותר מכך, איימה על השיטה הפוליטית שלהם.

ההלנים שלטו בחצי העולם באמצעות ניכוס תרבותי והטמעה של העמים המנוכסים בהלניזם. אצל היהודים זה לא עבד, והם הפכו לקוץ בעיני השליטים היוונים הנאורים. וכך, כאשר העניינים בבית סלווקוס התחילו לחרוק וכל השבטים מסביב איימו לפרוק מעליהם עול, הופנה הזעם כולו כלפי היהודים. אנטיוכוס מגיע למקדש של היהודים, שממנו הוא מודר, ופורץ בו פרצות. הוא נוגע בכל השמנים ואומר ליהודים: כעת הדליקו אור! השמן אותו שמן, האור אותו אור, המקדש אותו מקדש. אינכם שונים. כמוני כמוכם! תפסיקו עם הבדלנות שלכם!

המסר החינוכי של חנוכה

בראשית המאמר תיארתי את המנהג הרווח במוסדות חינוך יהודיים לנצל את ימי החנוכה כדי לעורר על ההבחנה בין תרבות יוון לתרבות ישראל. הצגתי את הביקורת על כך שפעמים רבות הבחנות אלו הן שטחיות ותועלתן ההגותית מוטלת בספק. מתוך כך תהיתי אחר הערך החינוכי העומד מאחורי ההבחנות הללו, אם ברור שהן חלקיות ולא מדויקות.

מתוך האמור לעיל, עולה כי יש טעם חינוכי עמוק לעיסוק בהבדלה, גם עם ערכן המדעי של ההבחנות אינו רב. לא זו בלבד, אלא שהמנהג לעסוק בהבחנה בין תרבות יוון לישראל בימים אלו עולה בקנה אחד עם המסר המקורי של חנוכה. המסר של חנוכה הוא שמירת ההתבדלות, ההבחנה. מהו התוכן של אותה הבחנה? זו שאלה שהרבה יותר קשה לענות

עליה. כאמור, השוני בין תרבויות הוא שוני של ניואנסים ודגשים, ולא שוני קטגורי. אך לא בתוכן השוני עוסק חג החנוכה, אלא בשוני כשלעצמו. הוא מדגיש את החשיבות של שמירת המסורת היהודית הייחודית שלנו בטהרתה. הוא מלמדנו שאסור לאפשר שיד זרים תיגע בפך השמן הטהור. השמן הוא אותו השמן, אך הוא צריך להיות שלנו, ורק שלנו – ללא מגע זרים. אנחנו צריכים להיות חדורים בתודעה שאנו עם קדוש ומיוחד, וכי אסור לנו להתבולל ולהיטמע בעמים.

מה מאיים עלינו בהיטמעות והתבוללות תרבותית? התשובה לכך משתנה מדור לדור. היו דורות שבהם האיום לבש את צורת הדתות שמסביב – הנצרות או האסלאם. בנסיבות אלו היה צורך להדגיש את ההבדלה ביננו לבינם, ואת העובדה שאנו שונים בדתנו. בדורנו אנו, האיום המרכזי של התבוללות וטמיעה תרבותית מגיע מכיוון החילוניות המערבית, ולא מצד הדתות האחרות. מסיבה זו, אין פלא שרוב דרשות החנוכה מזהות את החילוניות המערבית עם יוון, ואת הדתיות עם ישראל. מבחינה היסטורית אולי אין זה מדיוק, אולם הדיוק ההיסטורי אינו העיקר. המסר של חנוכה הוא שמירת תודעת הייחוד למול איום ההתבוללות. שיעור זה עלינו ללמוד בכל שנה מחדש, בסגנון המותאם לאתגרי התקופה.